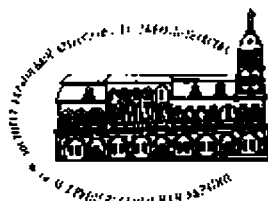


Національна  
академія наук України

Інститут  
української археології та джерелознавства  
імені М.С.Грушевського



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



**Видавництво "Світ"**

<http://svit.gov.ua/>

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---



## ТВОРИ у 50 томах

### Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова  
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН  
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН  
Ярослав ЯЦКІВ

### Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор  
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар  
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО  
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ  
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК  
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО  
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК  
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---



Том 46

Книга I

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ  
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО  
(1890–1914)

Серія

ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ:  
ДОВІДНИКИ, ПОКАЖЧИКИ, АРХІВИ



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ  
ВИДАВНИЦТВО  
“СВІТ”  
2015

УДК 94(477)  
ББК 63.3 (4УКР)  
Г 91

*Випущено на замовлення  
Державного Комітету телебачення і радіомовлення України  
за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою  
Інституту української археографії та джерелознавства  
імені М.С. Грушевського НАН України*



Упорядкування, передмова і коментарі Віталій ТЕЛЬВАК

Переклад статей: з російської – Іван СВАРНИК, з польської – Віра РОМАНИШИН,  
з німецької – Любов ЯНИШИНА, з чеської – Надія ЛОБУР

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК



**Видавництво "Світ"**

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5  
ISBN 978-966-603-881-7 (Т. 46. Кн. I)

© Інститут української археографії  
та джерелознавства імені М.С.Грушевського  
НАН України, 2015  
© Тельвак В.В., передмова, коментарі, 2015  
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє  
оформлення, 2015



## ДОПОМІЖНА СЕРІЯ 50-ТОМНИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ цим томом розпочинає допоміжну серію 50-томника.

Редколегія вважає за доцільне окрім серій творчих праць М.Грушевського друкувати серію науково-довідкового характеру, яка зможе в широкому контексті презентувати досягнення М.Грушевського не лише як науковця, але і як історичної особи. Ця серія має продемонструвати вплив його на українське суспільство, показати контекст епохи, взаємини українського суспільного простору з європейською спільнотою та інтелектуалами.

Допоміжна серія висвітлюватиме життя і діяльність М.Грушевського. Складовою частиною цього проекту є публікування текстів інших істориків — сучасників М.Грушевського, що відображають рецепцію наукової спадщини найвидатнішого українського історика початків модерного часу.

Практика багатотомних видань в Україні не має досвіду підготовки подібних допоміжних серій. Український науковий інститут у Варшаві в 1930-х роках планував подібне нововведення для 16-томного зібрання творів Тараса Шевченка. Зокрема, планувалося видати переклади Т.Шевченка іншими мовами та том бібліографії. Однак Друга світова війна перекреслила ці плани.

Знаний дрогобицький історик, доктор історичних наук Віталій Тельвак протягом останнього десятиріччя ретельно і плідно працював над віднайденням та дослідженням рецензій, оглядів, бібліографічних заміток як відгуків на праці Михайла Грушевського, надрукованих різними мовами за життя вченого у низці спеціальних наукових та науково-популярних періодичних видань Росії, Європи і Північної Америки. Тепер маємо змогу оприлюднити ці матеріали в першому томі допоміжної серії.

46-й том складається з двох книг. У першій книзі вміщені рецензії 1890–1914 років, у другій — 1915–1936 років. Наступний, 47-й том у

трьох книгах планується присвятити полемічним прижиттєвим статтям, що стосуються праць М.Грушевського; ювілейним оцінкам творчості вченого та некрологам.

Позаяк рецензій на праці М.Грушевського чимало, публікуватися будуть переважно ті, що належать визначним науковцям, які представляють різні європейські історичні школи. Перевагу віддаватимемо критиці, що виходила з-під пера представників польської, російської, німецької та інших європейських історіографій. Меншою мірою буде представлена українська історіографія, яку репрезентують переважно учні М.Грушевського або прихильні до нього видання і вчені.

У наступних томах допоміжної серії планується видати справу-формуляр М.Грушевського (у дев'яти томах), що зберігається в архіві СБУ у Києві, а також діловодні архівні документи різноманітних дореволюційних і пореволюційних державних установ (фондів Київського, подільського і волинського генерал-губернатора, Київського губернського жандармського та охоронного відділення; Попечителя Київського освітнього округу та ін.), у яких відобразилися відомості про громадську, політичну і наукову діяльність вченого. У допоміжній серії плануємо надрукувати том іконографії М.Грушевського — усі відомі на сьогодні світлини, мистецькі зображення, шаржі, фотографії вченого та його оточення: родини і приятелів, а також місць, пов'язаних з перебуванням Михайла Сергійовича у різних куточках земної кулі тощо. Велику роботу в цьому напрямку провадять Меморіальні музеї історика у Києві<sup>1</sup> та Львові<sup>2</sup>. Окремий том у кількох книгах маємо відвести для біобібліографічного показника. В цьому напрямі вже є значні напрацювання Любомира Винара<sup>3</sup> та Бориса Грановського<sup>4</sup>. Проте ще й досі не маємо повного показника як творів самого М.Грушевського так і,

<sup>1</sup> Див. напр.: Кондаурова Г. Те, що залишається за кадром. Фотодокументи Михайла Грушевського з колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського // Пам'ятки України. — 2013. — № 10 (жовтень). — С. 56–67.

<sup>2</sup> Див. напр.: До 110-річчя приїзду Михайла Грушевського до Львова: інформаційний буклет / Упоряд. М.Магунь. Копії поштівки з колекції В.Мельника. — Львів: ПП “Фаріон”, 2004; Михайло Грушевський. Постать та образ. Вибране з художньої колекції музею: науково-інформаційний буклет / Упоряд. М.Магунь, фото Я.Безніско. — Львів, ПП “Мульти Арт”, 2009.

<sup>3</sup> *Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866–1934* [Text] : bibliographic sources / Ed. L.R.Wynar; Ukrainian historical association. — New York[etc.] : [б.в.], 1985. — XVIII. — 203 р.

<sup>4</sup> *Михайло Грушевський* — перший президент України, академік [Текст] : біобібліографія (1885–2000 рр.) / Уклад. Б.В.Грановський. — К.: [б.в.], 2001. — 384 с.

передусім, праць про нього. А таких публікацій протягом останньої чверті століття з'явилося дуже багато. Окремого тому заслуговує збірка спогадів та щоденників, де згадується і оцінюється М.Грушевський як людина та громадський і політичний діяч. Завершувати таку серію мав би енциклопедичний довідник "Михайло Грушевський", до якого варто було б залучити усіх фахівців з грушевськознавства.

Томи додаткової серії дадуть можливість краще зрозуміти твори історика, видані в інших серіях, доповнюватимуть і поглиблюватимуть наші знання про М.Грушевського як організатора науки, людини і громадсько-політичного діяча.

*Ігор Гирич*

## ЗМІСТ

<i>І.Гурич</i> . Допоміжна серія 50-томника Михайла Грушевського .....	V	
<i>В.Тельвак</i> . Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема (до 1914 року) .....	VIII	
<i>П.Г.[П.Голубовський]</i> : М.Грушевский. Южнорусские господарские замки ... ..	1	498
<i>П.Г.[П.Голубовський]</i> : М.Грушевский. Очерк истории Киевской земли ... ..	4	498
<i>Ол.Кізеветтер</i> : М.Грушевский. Очерк истории Киевской земли ... ..	11	498
<i>В.Б.[В.Боцяновський]</i> : М.Грушевский. Очерк истории Киевской земли ... ..	14	499
<i>Д[окто]р А.Чоловський</i> : Gruszewski M. Južnoruskije gospodarskije zamki ... ..	16	499
<i>[П.Мілюков]</i> : Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель ... ..	17	500
<i>А.Шарловський</i> : Gruszewskij M. Oczerk istorii kijewskoj ziemi ... ..	22	501
<i>М.Драгоманов</i> : Записки Товариства ім. Шевченка .....	26	501
<i>А.Шарловський</i> : Serhienko M. Hromadskij ruch na Wkraini-Rusi w XIII wici .....	35	502
<i>А.Прохаска</i> : Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. ....	38	502
<i>В. Антонович</i> . Відгук про дисертацію магістранта М.С.Грушевського ... ..	40	503
<i>Н.М.[Н.Молчановський]</i> : 1) Архив Юго-Западной России. Часть 8, т. I. Материалы для истории местного управления ... 2) Часть 8, т. II. Акты Барского староства XVII—XVIII в. ... 3) М.Грушевский. Барское староство. Исторические очерки ... ..	42	505
<i>Ю.С.[Ю.Сіцінський]</i> : Грушевский М. Барское староство, исторические очерки .....	51	505
<i>А.Левицький</i> : Hruszewskij M. Wstupnyj wykład z dawniejszej istoriji Rusy ... ..	54	507
<i>А.Яблоновський</i> . Барське староство (Hruszewskij M. Barskoje Starostwo) ... ..	56	507
<i>Д[окто]р М.Кордуба</i> : Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Том I ... ..	66	509
<i>В.Доманицький</i> : Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського ... ..	71	511
<i>В.Доманицький</i> : М.Грушевський. Історія України-Руси. Том IV ... ..	77	512
<i>К.Радченко</i> : Статті по славяноведенню. Випуск I ... ..	84	513
<i>А.Я.[О.Яцимирський]</i> : Проф. М.Грушевский. Очерк истории украинского народа ... ..	93	513
<i>Г.Житецький</i> : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа ... ..	95	514
<i>Д.Д.[Д.Дорошенко]</i> : Проф. М.Грушевский. Очерк истории украинского народа ... ..	106	515
<i>С.Томашівський</i> : Нова книжка — нові часи (Проф. М.Грушевський .....	111	516
<i>В.Черепин [В.Прокопович]</i> : Рідна історія (Проф. Мих.Грушевський ... ..	120	517
<i>М.Чечулін</i> : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа ... ..	124	518
<i>В.Сторожев</i> : Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа ... ..	130	518
Може епохальна книжка(Написав д-р Іван Копач).....	134	520
<i>О.Лотоцький</i> : Проф. Михаил Грушевский. Очерк истории украинского народа.....	153	521
<i>Іван Копач</i> . Michael Hruševskýj. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes ... ..	156	523
<i>А.Брікнер</i> . Норманська догма .....	157	523
<i>Н.Йорга</i> : Hruševskýj Michael. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes ... ..	171	524
<i>В.Мількович</i> : Hruševskýj Michael. Geschichte des ukrainischen(ruthenischen) Volkes ... ..	173	526
<i>Д[окто]р Р.Штібе</i> . Історія русинів .....	183	545
<i>Отто Геч</i> : Michael Hruševskýj. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes ... ..	188	545
<i>Леопольд Карл Гетц</i> . Michael Hruševskýj [ord. Prof. f. allg. Geschichte (ruthenisch) ... ..	192	546
<i>J.L.</i> : Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes ... ..	195	547



<i>С.Томашівський</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VI ... ..	197	547
<i>В.Доманицький</i> : Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. Том VI ... ..	200	548
<i>Мик.Залізник</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VI ... ..	205	549
<i>Ян Славік</i> : Hruševskuj Michael. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes ... ..	209	550
<i>Д[окто]р Карел Кадлец</i> . Hruševškuj Mучajlo. Istorija Ukrajiny-Rusy ... ..	214	550
<i>Л.Лукич [В.Левицький]</i> : Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького ... ..	224	551
<i>О.Л.[О.Лотоцький]</i> . Нова книжка про козацькі часи.....	227	551
<i>Д.А.Корсаков</i> : Отзъвъ о сочинении М.С.Грушевского “Очерк истории украинского народа” .....	230	551
<i>А.Я.[О.Яцимирський]</i> : Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. Том VII ... ..	257	553
<i>К.[І.Крип'якевич]</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VII ... ..	259	553
<i>Фр.Равіта-Гавронський</i> . Професор Грушевський і його Історія України-Руси. Кілька слів, кілька уваг ... ..	260	554
<i>О.Кізеветтер</i> : Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I ... ..	277	556
<i>Мик.Василенко</i> . Нова книга з давньої руської історії. Проф. Мих.Грушевский .....	279	556
<i>М.Залізник</i> . Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України ... ..	286	557
<i>Франко І.</i> Причинки до історії України-Руси ... ..	288	557
<i>Мих.Могилянський</i> . М.Грушевський. Культурно-національний рух (движение) на Україні ... ..	401	559
<i>Вол.Дорошенко</i> : Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні ... ..	404	560
<i>[В.М'якотін]</i> : Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні ... ..	407	561
<i>Мик.Василенко</i> . Ілюстрована історія України російською мовою ... ..	408	562
<i>Д.Дорошенко</i> . Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України ... ..	411	562
<i>Д.Д.-ко.[Д.Дорошенко Д.]</i> : Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні ... ..	414	563
<i>В.Гришинський</i> . Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці ... ..	418	563
<i>М.С.[М.Возняк]</i> . Історія національно-культурного зриву наших предків.....	421	563
<i>О.Пресняков</i> : Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение ... ..	427	564
<i>П.Михайлов</i> . Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение ... ..	435	564
<i>С.Русова</i> : Проф. М.Грушевский. Иллюстрированная История Украины ... ..	447	565
<i>Д.Д.-ко.[Д.Дорошенко]</i> : Дослідження проф. М.Грушевського з історії українського козацтва .....	448	566
<i>М.Рожков</i> : Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины.....	455	566
<i>Л.Колянковський</i> : Hruszewski Mich. Istorija Ukrajiny-Rusi, t. IV ... ..	459	567
<i>Г.Вернадський</i> : Проф. М.Грушевский. История украинского козачества ... ..	477	568
<i>Д.Дорошенко</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII ... ..	479	568
<i>Мик.Василенко</i> . Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. Том VIII ... ..	482	568
<i>Мик.Василенко</i> . Проф. М.С.Грушевский. История украинского козачества ... ..	485	569
<i>Мик.Василенко</i> . Проф. Мих.Грушевский. Иллюстрированная история Украины ... ..	487	569
<i>М.Сл.[М.Славинський]</i> : Проф. М.Грушевский. История украинского козачества ... ..	493	569
<i>В.Пічета</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII ... ..	494	571
<i>М.Сріблянський [М.Шаповал]</i> : Украинский народ в его прошлом и настоящем.....	496	571
КОМЕНТАРІ.....	498	
ПЕРЕЛІК РЕЦЕНЗІЙ НА ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1890–1914 рр.) .....	573	
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	586	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

---

## Грушевський Михайло Сергійович

---

Твори: У 50 томах

Том 46. Книга I

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ  
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО  
(1890–1914)

Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”

Редактор *Е.Главацька*  
Художнє оформлення *С.Іванов*  
Технічний редактор *І.Сімонова*  
Коректор *О.Тростянчин*

Формат 70x100<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 51,19.  
Обл.-вид. арк. 45,0. Тираж 5000 пр. Зам. 0215147

Державне підприємство  
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”  
79008 Львів, вул. Галицька, 21  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014  
[www.svit.gov.ua](http://www.svit.gov.ua)  
e-mail: [office@svit.gov.ua](mailto:office@svit.gov.ua)  
[svit\\_vydav@ukr.net](mailto:svit_vydav@ukr.net)

Друк Державне видавництво «Преса України»  
03047, м. Київ, пр-т Перемоги, 50

**Грушевський М.С.**

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: [П. Сохань], Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —.

Т. 46. Кн. I : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890—1914) / упор. В. Тельвак. — 2015. — 632 с. — (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-881-7 (Т. 46. Кн. I)

Том містить рецензії на праці вченого авторства визначних українських, польських, російських, німецьких та інших істориків. Публікації дозволяють реконструювати полеміку, котра точилася довкола історіографічних ідей М.Грушевського в науці його часу. Завдяки своїй жанровій специфіці опубліковані рецензії є важливим джерелом пізнання українознавчих дискусій кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.

Для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-881-7 (Т. 46. Кн. I)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)